

УДК 316.628

Д.Александров,
кандидат соціологічних наук

ПРО СТУПІНЬ ЗАТРЕБУВАНOSTІ КАТЕГОРІЇ “ІНТЕРЕС” У ТЕОРЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ СОЦІОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу пояснювального потенціалу і специфіки використання категорії “інтерес” у соціологічній теорії. Автор досліджує міру затребуваності ідеї інтересу в соціології та більш ефективні шляхи позиціонування категорії “інтерес” у науці.

Keywords: *interest, concept, explanatory loading, sociological theory.*

Ключові слова: *інтерес, категорія, пояснювальний потенціал, соціологічна теорія.*

Ключевые слова: *интерес, категория, объяснительный потенциал, социологическая теория.*

Сучасний тезаурус соціологічної науки активно набуває нових термінів, понять, аналітичних конструктів, що є наслідком необхідності надання більш чіткої та розгорнутої інтерпретації досліджуваних соціальних явищ. З одного боку, дедалі відчутніше розмаїття соціологічних понять зумовлює необхідність уточнень змісту тієї чи іншої “інновації”, з другого – вимагає конкретизації широковживаних і невідрефлексованих аналітичних конструктів. До кола останніх можна з упевненістю віднести категорію “інтерес”, яка й досі не має загальновизнаного соціологічного тлумачення, обґрунтованих свідчень про історію застосування в соціології, окресленого поля соціологічного обігу.

Подібно до протокатегорій, що, за словами Р.Мертон, виявляються як первинні, рудиментарні, узагальнені явлення і ідеї, інтерес використовується в соціології як

універсальна змістова одиниця, що доволі узагальнено позначає процес саморегуляції та самоорганізації соціальних суб'єктів та уособлює в собі пояснення різних аспектів людського благополуччя у термінах прагнення, вигоди, прибутку тощо. Така багатозначність змісту визначає позицію низки сучасних соціологів (зокрема Р.Арона, Дж.Мейера) стосовно необхідності виключення інтересу із понятійного апарату соціології. Соціологічну дискусію з цього приводу в перші роки ХХІ ст. розпочали західні теоретики соціології (Р.Сведберг, М.Пайлон), за якими багатозначність інтересу як інструменту пізнання, навпаки, тільки актуалізує потребу в його епістемологічному дослідженні, вказує на брак наукових розробок у цій царині.

Отже, інтерес є однією з дискусійних, недостатньо розроблених у соціології категорій. Її активне застосування в буденній свідомості (цікавість, вигода) і диференціація змісту в суспільствознавчих науках (економічне, психологічне, політологічне, правове тлумачення) порушують питання щодо пояснювального потенціалу категорії і встановлення міри її корисності для соціологічного пізнання.

Встановлення пояснювальних можливостей категорії “інтерес” правомірно розпочати з встановлення рівня її затребуваності в системі соціологічного знання, розвідок у епістемологічній площині. Як міра варіації задіяності досліджуваної категорії в соціології ми пропонуємо модель з п'яти ознак: 1) категорія “інтерес” є основоположною в соціологічній концепції; 2) категорія “інтерес” використовується як одна з основних у системі соціологічних понять; 3) категорія “інтерес” затребувана епізодично і мало сприяє соціологічній рефлексії; 4) інтерес використовується як евфемізм згідно з потребами соціологічного теоретизування; 5) інтерес свідомо заперечується як соціологічна категорія і виноситься за дужки за багатозначність змісту. В кожному з варіантів автор прагне виявити рівень ефективності того чи іншого способу застосування категорії.

1. У поясненні соціальної дійсності ідея інтересу неодноразово була визначальною. Першу серйозну спробу пояс-

нити різноманітні соціальні процеси за допомогою категорії “інтерес” зробив у 90-х роках XIX ст. австрійський соціолог Г.Ратценхофер. Вивчення людських інтересів було покладене соціологом у основу його соціал-дарвіністської концепції, а сама категорія використовувалася у поясненні “всеосяжної сили”, що детермінує і регулює як індивідуальну діяльність, так і соціальну поведінку.

З тих же методологічних позицій першочергове значення категорії “інтерес” у поясненні соціальної реальності визначали піонери американської соціології А.Смолл і Е.Росс. Зокрема, А.Смолл в університетському підручнику для соціологів (“Загальна соціологія”, 1905) позначав інтересом соціальну одиницю, що зумовлює будь-яку з форм поведінки суб’єкта: “Весь життєвий процес... що розглядається в його соціальній фазі, є в остаточному підсумку процесом розвитку, пристосування і задоволення інтересів” [1, с. 433–434]. Сам інтерес А.Смолл визначав доволі абстрактно – як “незадоволену здатність, відповідну нереалізованій умові і спрямовану на таку дію, яка реалізує зазначену умову” [1, с. 433]. Категорія “інтерес” була центральною і в соціологічному теоретизуванні Е.Росса (“Соціальний контроль: дослідження основ порядку”, 1901), позначала всеохопну “соціальну силу”, що детермінує соціальний розвиток, уможлиблює соціальне розмежування.

“Спочатку були інтереси”, – таку тезу обстоює наприкінці XIX ст. ряд представників європейської і американської соціології. Доволі узагальнене розуміння інтересу як “соціальної сили” багато в чому нагадувало ідею атома у фізиці – інтерес виступав ефективною абстракцією, ментальною моделлю, що позначала найменшу, певним чином “заряджену” одиницю соціальної взаємодії.

Недоліки такого механістичного погляду на інтерес вже на початку XX ст. розкриваються А.Бентлі у праці “Процес керівництва” (1908). Піддаючи критиці погляди своїх попередників на інтерес як на певний “імпульс”, “соціальну силу”, вчений звертається до екзистенціалістського тлумачення інтересу як атрибутивної характеристики соціаль-

ної спільноти, завдяки якій вона власне утворюється і підтримує своє існування. Відтак категорія “інтерес” береться за основу бентлівської концепції “зацікавлених груп” і активно використовується в позначенні ціннісної диспозиції соціального суб’єкта, соціальної адаптації як залучення індивіда до середовища, раціональної оцінки необхідності соціальної взаємодії, антиципації перспектив розвитку. Надання значного пояснювального потенціалу категорії “інтерес” дало можливість соціологові доволі легко обґрунтовувати витoki державного управління, влади, механізми соціальної структуризації і соціальної кооперації.

У 60-х роках ХХ ст. увага до інтересу як до головної детермінанти та регулятора соціальної активності актуалізується в творчості Дж.Коулмена (“Основи соціологічної теорії”, 1990). Через півстоліття автор “теорії соціального вибору” пропонує новий, вельми оригінальний спосіб застосування ідеї інтересу в соціології. Відштовхуючись від постулатів утилітаризму, соціолог позначає інтересом процес “контролю” соціальним суб’єктом “життєво необхідних ресурсів”, а соціальну систему визначає як взаємодію різних соціальних суб’єктів з контролем ресурсів, в яких вони зацікавлені. Вирішальна роль категорії “інтерес” у теорії Дж.Коулмена простежується більш виразно, коли соціолог виправдовує необхідність розпочинати будь-яке соціологічне дослідження з визначення інтересів соціальних суб’єктів у прагматико-утилітаристському сенсі.

Отже, у зазначених соціологічних концепціях інтерес використовується як фундаментальна категорія, крізь призму якої здійснюється аналіз різноманітних соціальних процесів і явищ. Така дослідницька позиція має чимало недоліків, що притаманні загалом софістичному способу теоретизування. Можна припустити, що абсолютизація інтересу як інструменту соціологічного пізнання виступала, з одного боку, як об’єктивна відсутність за той час гідних до неї альтернатив комплексного відображення суб’єкт-об’єктних і суб’єкт-суб’єктних відносин, а з другого – як

прагнення спростити складну картину соціальної дійсності і місця соціального актора у ньому. Серед незначних переваг можна зазначити використання кола похідних понять, що сприяли становленню інтересу як соціологічної категорії. Зокрема, запропоноване Г.Ратценхофером поняття “природжений інтерес”, що свого часу позбавляло від зайвих пояснень емоційно-мотиваційного компоненту інтересу, або поняття “корпоративний інтерес” Дж.Коулмена, що є незамінним у позначенні орієнтацій сучасних професійних колективів.

2. У системі соціологічних понять категорія “інтерес” використовується в працях К.Маркса, М.Вебера, Р.Перрі, Р.Макайвера, Ю.Хабермаса, П.Бурдьє. Найяскравіше в цьому статусі вона представлена в соціології марксизму (класове тлумачення). Разом з поняттями “відчуження”, “конфлікт”, “свідомість”, “клас”, досліджувана категорія слугує для позначення об’єктивної матеріальної орієнтації, що визначається диспозицією суб’єкта в системі розподілу праці і мірою володіння засобами виробництва. Або як це сформулював свого часу Ф.Енгельс: “Економічні відносини кожного даного суспільства виявляються перш за все як інтереси” [2, с. 271].

Доволі часто і в різних контекстах звертався до категорії “інтерес” М.Вебер. Більшою мірою він спирався на ідею інтересу в роботі “Господарство і суспільство” (1922), де окреслив коло соціальних проблем, визначених дією інструментального, прагматичного інтересу. Свідченням значущості категорії “інтерес” у соціологічних побудовах М.Вебера також є розгляд інтересу невід’ємною складовою світогляду, яка визначає його відправну точку, напрям та межі (“Протестантська етика”, 1905). За соціологом, соціальну активність визначають як інтереси (матеріальні, політичні тощо), так і ідеї (релігійні, світські тощо), що час від часу змінюють зміст і форму реалізації інтересів.

У загальних рисах вклад М.Вебера в розробку теорії інтересу можна розкрити у такому. По-перше, соціолог розкрив взаємозв’язок інтересу з соціальними цінностями

і нормативними стандартами. По-друге, застосовував категорію інтересу в поясненні основи соціально-економічних і політичних відносин, релігійних настанов. Певні звернення до інтересу присутні в аналізі інтелектуальної і навіть інтимної сфери, де під інтересом він розумів сплав двох елементів: “ясного усвідомлення” і “недоліку відчуття зв’язку”. По-третє, категорією “інтерес” соціолог інтегровано позначав і атрибутивну характеристику суб’єкта, і “асоціативне ставлення” до об’єкта середовища.

У 20-х роках ХХ ст. засновники так званої “теорії інтересу” (Р.Перрі, Д.Паркер) з позицій соціального біхевіоризму застосовували ідею інтересу для позначення системи рефлекторних відповідей суб’єкта на ситуативні подразники з соціального середовища. Натуралізм, близький до прагматизму, наповнював категорію «інтерес» психологічним змістом та вводив її до кола таких понять, як “мотивація”, “мета”, “свідомість” тощо. Цю традицію фактично продовжив у 30-х роках ХХ ст. Р.Макайвер, який звертався до ідеї інтересу у позначенні психічних механізмів віддзеркалення соціальної дійсності та ціннісно-раціональної оцінки суб’єктом соціальної ситуації.

У сучасній соціологічній теорії найбільш активно категорія “інтерес” представлена в працях П.Бурдьє, де вона тісно пов’язана з поняттями “габітус”, “соціальне поле”, “капітал”. У структуралістському конструктивізмі П.Бурдьє ідея інтересу використовується для зображення, з одного боку, обставини, що надає примусову дію (інтерес соціального поля), а з другого – для пояснення вибіркової спрямованості суб’єктів соціальної взаємодії (зацікавленість суб’єкта). Соціолог піддає критиці ідею, що категорія “інтерес” повинна описувати виключно соціальні конструкти, не беручи до уваги діючого суб’єкта. І в той же час відкидає психологічний контекст, виходячи з переважно соціологічного бачення інтересу в дусі дюркгеймівського “диктату”. Натомість соціолог доволі специфічно інтерпретує інтерес у термінах “лібідо”, “ілюзії” (прагнення брати участь у “соціальній грі”), що істотно відрізняє його тлумачення

інтересу від трактувань попередників. Ще одним свідченням активного звернення соціолога до ідеї інтересу є застосування поняття “атараксія” (ataraxia), що позначає стан душевного спокою, “незворушність душі” та є антонімічним до стану зацікавленості [3].

Нарешті, Ю.Хабермас звертається до категорії “інтерес” для пояснення системи інтерпретацій, які роблять можливою орієнтацію соціального суб’єкта в рамках загальних традицій, обмежень встановленої дійсності (“Пізнання і інтерес”, 1968). Категорія “інтерес” використовується соціологом здебільшого в соціокультурному контексті, пояснюючи прогресуючі прагнення людства в умовах сучасного постіндустріального капіталізму, використовується загалом у контексті критики індивідуалізму і прагматизму та має кілька похідних понять (“технічний інтерес”, “практичний інтерес”, “емансипаційний інтерес”) [4].

Отже, знаходячись у системі соціологічних понять, категорія “інтерес” виступає як рівноправний аналітичний інструмент, який отримує певну інтерпретацію, виходячи із специфіки соціологічної концепції, методологічного підходу. Переваги такого застосування категорії в соціології очевидні. Передусім відбувається становлення семантичної структури категорії: “сигніфікату” (визначення сукупності тих ознак явища, які істотні для його коректного іменування цим поняттям) та “інтенціоналу” (визначення явища з зазначенням родових і видових особливостей). Паралельно формується предметне поле використання категорії в науці.

3. Слід звернути увагу також на причини епізодичного звернення до ідеї інтересу в соціологічному теоретизуванні. Доволі часто категорія інтересу *de facto* вилучається із наукового вжитку і побічно визнається незначною. Зокрема, Е.Дюркгейм був одним із тих соціологів, який на відміну від М.Вебера і Г.Ратценхофера не розглядав “гру інтересів” як основу функціонування та розвитку суспільства. Він скептично ставився до можливості об’єднання суб’єктів у соціальні групи за рахунок реалізації

мінливих індивідуальних інтересів, які передусім вважав деструктивним, руйнівним чинником соціального устрою. Теза про суспільство як систему конфліктуючих інтересів підтримувалася соціологом лише у нормативному контексті, коли зіткнення інтересів визначалося як нестача норм регуляції міжгрупових відносин. Загалом, критика пріоритету приватного (прагматичного) інтересу з позицій соціологізму простежується в більшості робіт Е.Дюркгейма.

У подальшій боротьбі з утилітаристською традицією та намагаючись пояснити соціальну реальність власне соціологічними поняттями, Т.Парсонс фактично не звертається до категорії “інтерес” за властивий їй у середині ХХ ст. економіко-прагматичний зміст. Натомість соціолог активно використовує поняття “орієнтація”, що в його розумінні позначає всю систему прагнень, мотивів, інтересів індивідів. Оскільки інтерес визнавався Т.Парсонсом як дестабілізуючий чинник соціальної системи, який мало сприяє розкриттю основних постулатів теорії соціальних систем, соціологічний аналіз людських інтересів у його роботах є доволі обмеженим.

Як малоефективний аналітичний інструмент інтерес представлений і в соціологічних побудовах Р.Мертонна. Уже було зазначено, що неоднозначність і “розмиту універсальність” деяких соціологічних категорій, до яких правомірно віднести і категорію “інтерес”), соціолог пояснював тривалим періодом їх становлення та відсутністю концептуальної розробки. Дослідження Р.Мертонном людських інтересів ми зустрічаємо лише в його аналізі критеріїв соціального вибору. За соціологом, “вибір” однієї з альтернатив суспільного розвитку відбувається або завдяки хибним інтересам (хибна свідомість, ідеологія), або завдяки нав’язуванню інтересів владою, що контролює ціннісно-нормативні зразки в суспільстві, або внаслідок зацікавленості у асоціальній, проте більш результативній поведінці.

У свою чергу нівелювання ідеї інтересу характеризує соціологічні праці М.Фуко. Вчений розглядає владу і ряд соціальних процесів, таких як соціальний прогрес або со-

ціальна детермінація, безвідносно до інтересу (“Археології знання”, 1969). Соціолог рішуче відхиляє будь-яку персоніфіковану інтерпретацію соціальних явищ, оскільки розглядає їх згідно з соціальною динамікою, яка належить безпосередньо соціальній системі і не може бути віднесена ані до класу, ані до групи, ані до зацікавленого індивіда. На думку М.Фуко, соціальна система сприяє формуванню інтересів, а не навпаки, причому немає об’єктивної можливості ідентифікувати безмежну кількість інтересів у конкретній соціальній ситуації [5, с. 74]. Отже, специфіка структуралістського методу пояснює причини епізодичного звернення М.Фуко до аналізу інтересів соціальних суб’єктів.

Таким чином, мала затребуваність категорії “інтерес” у поясненні процесів соціального розвитку, групотворення, владних відносин тощо пов’язана більшою мірою з визнанням пріоритету соціальної складової над індивідуальною, коли інтерес фактично ідентифікується зі своїм носієм і визначається нормативним шляхом як егоїстична скерованість або дестабілізуюча суспільний порядок сила. Окрім того, слід підкреслити контекстуальну заміну полісемантичної категорії “інтерес” такими поняттями, як “орієнтація”, “прагнення”, “скерованість уваги” тощо, що пов’язано більшою мірою з прагненням соціологів забезпечити аналітичну чіткість і витриманість своїх концепцій.

4. У низці соціологічних концепцій інтерес використовується як евфемізм (індивідуально-контекстна заміна поняття іншими поняттями з метою спотворення або маскування справжньої суті того, що позначається). Такий характер використання досліджуваної категорії досить змістовно описав А.Хіршман у роботі “Розуміння інтересу: від евфемізму до тавтології” (1986). Зокрема, у статті “Інтереси” він пише: “Це поняття [інтерес] було спочатку введене в обіг як евфемізм вже в наприкінці Середньовіччя, щоб зробити поважаною діяльність по збору “інтересу” (відсотка) по позиках, яка довго вважалася “гріхом лихварства” [6, с. 434]. Використання категорії “інтерес” у позначенні процентної ставки (“interest rate”) актуаль-

но і в сучасній економічній науці. Найяскравіше як евфемізм інтерес фігурує в економічних роботах Р.Мертонна “Теорія раціональної оцінки вибору” (1973), “До оцінки корпоративного боргу” (1974). Слід зазначити, що на сьогодні розуміння інтересу як вигоди, процентної ставки виглядає не стільки як евфемізм, скільки як один з аспектів змісту досліджуваної категорії.

5. Нарешті, заперечення інтересу як соціологічної категорії можна знайти в роботах Р.Парка, Е.Берджеса, Дж.Мейєра, Р.Арона. Зокрема, визнання авторитету соціологічних поглядів Т.Парсонса на цінності та норми як на детермінуючі чинники соціальної організації сприяло тимчасовому нівелюванню ідеї інтересу в соціології, призвело до виключення категорії “інтерес” з підручника соціології Р.Парка і Е.Берджеса (“Вступ до науки соціології”, 1969).

Ставлення до інтересу як до зайвого інструменту соціологічного пізнання можна прослідкувати у творчості Дж.Мейєра (“Актор” сучасного суспільства”, 2000), однієї з головних фігур сучасної компаративістської соціології. Соціолог свідомо виключає категорію “інтерес” із своїх теоретизувань, бо з позицій нового інституціоналізму ставить під сумнів здатність (прагматичного) інтересу структурувати і адаптувати формальні організації до вимог сучасної соціальної ситуації. Розгляд моделей соціальної взаємодії, позбавлених принципу інтересу, дає змогу йому встановити малоприматний, навіть зайвий характер використання категорії “інтерес” у соціології. Причину пафосного ставлення до ідеї інтересу Дж.Мейєр убачає у специфіці західної соціології, яка звично розуміє і оперує інтересом як “раціональним міфом” в економічних конотаціях, зокрема в значеннях матеріальної вигоди, особистісної свободи [7]. До скептично налаштованих соціологів примикає і Р.Арон, який у роботі “Мир і війна” (2003) піддає критиці можливість звернення до інтересу як до ефективної наукової категорії передусім за її багатозначність і універсальність змісту [8, с. 91].

Таким чином, починаючи з середини ХІХ ст. і по сьогодні, суперечливе ставлення соціологів до категорії інтересу

(що простежується від характерної абсолютизації до відвертого заперечення) свідчить про відсутність узгодженого розуміння її пояснювальних можливостей. Одним з витоків цієї суперечності є розмаїття методологічних підходів, що надають полісемантичній категорії те чи інше навантаження і специфіку операціоналізації. Отже, ступінь затребуваності категорії “інтерес” у теоретичних дослідженнях соціології можна розкрити на п’яти рівнях.

На першому рівні категорія інтересу визнається фундаментальною в поясненні різноманітних соціальних процесів і явищ, отже, відверто абсолютизується. Суто в термінах інтересу вивчали соціальну реальність А.Смолл, Г.Ратценхофер, Е.Росс. Пропонуючи інтерес як “альфа і омега” соціологічного аналізу, вони неодноразово потрапляли у пастку софістичних міркувань, втрачаючи можливість провести чітку демаркацію між біологічним і психологічним розумінням інтересу, з одного боку, і його соціологічною інтерпретацією – з другого. Вади абсолютизованого розуміння інтересу були особливо помітні, коли категорія “інтерес” у своєму природно-біологічному і прагматико-економічному контексті використовувалася для пояснення кількох різних соціальних явищ.

На другому рівні категорія інтересу визнається як одна з основних, є невід’ємною складовою соціологічних концепцій, розуміння яких стає неможливим без її урахування. Яскравим прикладом є класове тлумачення інтересу К.Марксом і Ф.Енгельсом або веберівське визначення “констеляції інтересів” у капіталістичному суспільстві. Ідея інтересу є органічною складовою соціологічної концепції П.Бурдьє, який вважав, що інтересів рівно стільки, скільки існує “соціальних полів”, і наскільки великим є прагнення “агента” інвестувати у соціальну гру і отримувати різного роду “капітали”.

На третьому рівні ідея інтересу використовується як метафора, а в певних випадках – як евфемізм. Оскільки термін “інтерес” широко використовується в буденній свідомості, ми не виключаємо той факт, що у ряді соціоло-

гічних концепцій категорія “інтерес” може нести додатково те або інше смислове навантаження. Більше того, в соціології категорію “інтерес” час від часу застосовують для заміни небажаних для ряду об’єктивістських концепцій понять “вигода”, “мотивація”, “прагнення до блага”. Яскравим прикладом також є звернення до інтересу в значенні процентної ставки (“interest rate”) в економічних роботах Р.Мертона.

На четвертому рівні категорія інтересу визнається незначною у соціологічній теорії. У даному випадку соціологи ризикують нівелювати роль людських інтересів і звести пояснення всього різноманіття соціального життя до визначення культурних настанов та історичних закономірностей. Причиною “ворожого” ставлення до категорії “інтерес” є заперечення прихильниками структурних підходів методологічного індивідуалізму, який звично пов’язується з дослідженням соціальних потреб, інтересів, соціальної свідомості. Представники макросоціологічних парадигм не приділяють належної уваги вивченню інтересів, оскільки розглядають суспільство як системну єдність, що відтворюється за рахунок культури, соціальних практик, символів, мови тощо. Проте це не означає, що вони абсолютно уникають або посилають на людські інтереси, або їх визначення у соціокультурному контексті.

На п’ятому рівні інтерес представлений як зайва категорія, яка свідомо усувається з арсеналу соціологічних понять, оскільки має чимало інтерпретацій соціально-економічного, соціально-психологічного, соціально-філософського ґатунків. Інтерес визнається багатозначною категорією (універ-салією), яка не стільки сприяє соціологічному пізнанню, скільки ускладнює його. При цьому порушуються питання як про доцільність наукового звернення до аналізу людських інтересів взагалі, так і про фактичну можливість соціологічного використання категорії інтересу зокрема.

Наприкінці зазначимо, що сучасна методологічна криза в соціології і спроби її подолання знову актуалізують по-

требу в уніфікуючій специфіці категорії “інтерес”. Звісно, що пояснювальні можливості цієї категорії вже не будуть настільки великими, якими вони були наприкінці ХІХ ст., проте ідея інтересу в соціології як і раніше залишається полем активних наукових пошуків, тривалих дискусій, уможливорює перехід до якісно нового рівня соціологічного узагальнення. Як виглядатиме сучасне визначення інтересу в соціології? В якому значенні категорія “інтерес” буде представлена в емпіричних дослідженнях? Це лише ряд запитань, на які слід відповісти, якщо ми прагнемо мати теоретично і практично затребувану соціологічну категорію “інтерес”.

Література

1. Small A. General sociology: An exposition of the main development in sociological theory from Spencer to Ratzel / Albion Woodbury Small. – Chicago : The University of Chicago Press, 1905. – 739 p.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения : в 2 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1955. – Т.1. – 1955. – 636 с.
3. Bourdieu P. Is a Disinterested Act Possible? // Practical Reason: on the Theory of Action / P.Bourdieu. – Stanford : Stanford University Press, 1998. – 153 p.
4. Habermas J. Knowledge and Human Interests / J. Habermas. – London : Heinemann. – 1971. – 314 p.
5. Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко; [пер. с фр. С. Митина, Д. Стасова ; общ. ред. Бр. Левченко]. – К. : Ника-Центр, 1996. – 206, [1] с. – (Серия “ОПЕРА АПАРТА” Р. Bourdieu; Вып.1).
6. Хиршман А. Интересы / Альберт О. Хиршман // Экономическая теория / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена ; пер с англ., науч. ред. чл.-корр. РАН В. С. Автономов. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 931 с.
7. Meyer J. The “Actor” P.Bourdieu of modern society: the cultural construction of social agency / Meyer John, Jepperson Ronald // Sociological Theory. – 2000. – № 18. – P. 100–120.
8. Aron R. Peace and War: A Theory of International Relations / Raymond Aron. – (with a new introduction by D. J. Mahoney and V.C. Anderson). – London : Transaction Publishers, 2003. – 820 p.